

ЖНИВАРСЬКІ ТРАДИЦІЇ УКРАЇНЦІВ: ДОСВІД СУЧАСНИХ ПОЛЬОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Галина Виноградська, молодший науковий співробітник
відділу етнології сучасності
Інституту народознавства НАН України
м. Львів

ЖНИВАРСЬКІ ТРАДИЦІЇ УКРАЇНЦІВ: ДОСВІД СУЧАСНИХ ПОЛЬОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У статті подано порівняльний аналіз досліджених етнографічних регіонів України на предмет збереженості в них тих чи інших жниварських традицій.

Актуальність. Жниварські традиції (як ті, що відображені в звичаях і ритуалах, так і ті, які відносяться до суто господарських народних знань) є чи не найяскравішими і найбагатшими на глибину архаїку серед інших традицій в українському народному хліборобському календарі. Окремі аспекти традиційних українських жнив (зразки пісенного фольклору, описи звичаїв завершення жнив – “обжинків”, описи знарядь праці, тощо), були спеціальним або опосередкованим предметом польових досліджень вітчизняних та зарубіжних вчених-етнографів ще з першої третини XIX століття – і до останнього десятиріччя XX століття [прим. 1]. Матеріали на жниварську тематику з Волині містять етнографічні записи Василя Кравченка (зокрема про “Спасову бороду”) [6], записи фольклору, здійснені Лесею Українкою та Оленою Пчілкою у с. Колодяжному (жниварські пісні) [9]. Однак повної картини жниварських традицій, з урахуванням найрізноманітніших аспектів (від традиційних господарських навиків та прийомів під час жнивної роботи до деталей зажинкових та обжинкових ритуалів) як у загальноукраїнському масштабі, так і стосовно Волині, вітчизняна етнографічна література не містить. На багато запитань, які постають у процесі вивчення жниварських традицій сьогодні, не знаходимо відповіді і в польових матеріалах наших попередників.

Метою статті є ознайомлення наукової громадськості з результатами польових досліджень стосовно тематики жнивних традицій в Україні, здійснених в Інституті народознавства НАНУ (далі ІН) в 90-х роках XX – на початку XXI століття.

Методика. У свій час, ґрунтовно проаналізувавши і піддавши нищівній критиці тодішню історіографію інтерпретацій Спасової бороди та джерела їх походження, А. Кримський іронічно назвав критиковані ним теорії “кабінетно-ученою історією”, тим самим підкресливши надзвичайну вагу достовірності польових етнографічних ма-

теріалів. Тому основним джерелом для аналізу сучасного стану жниварських звичаїв у цій статті є, насамперед, етнографічні записи автора, здійснені під час етнографічних експедицій методом індивідуального тематичного інтерв'ю.

Організація досліджень. Польові дослідження проводилися з 1993 до 2008 р. в рамках 15 етнографічних експедицій, які за формою організації і характером збору матеріалу можна згрупувати в три групи: 1) комплексні історико-етнографічні експедиції ІН (в окремі етнографічні райони та підрайони (Волинь (1993 – 1994), Бойківщина (1994, 2001), Поділля (1995)), історико-етнографічні (Буковина (2002), Львівська Яворівщина (2007, 2008), Черкащина (2008)), де дослідження проводилися у середовищі автохтонного населення регіону; 2) комплексні історико-етнографічні експедиції ІН спільно з Міністерством надзвичайних ситуацій і захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи (скор. Мінчорнобиль) на Поліссі (1997), де дослідження проводилися у середовищі автохтонного населення в зоні рекомендованого відселення; 3) комплексні історико-етнографічні експедиції ІН спільно з Мінчорнобилем в райони компактного переселення жителів Полісся із зони обов'язкового виселення (Київська обл. (1998 – 1999); Житомирська обл. (2003)). Загалом матеріал зібрано в 200 селах від більш як 400 інформаторів [1]. Географія польових досліджень охоплює окремі частини 11 областей України в сучасному адміністративному поділі, які є складовими п'яти яскравих етнографічних районів: Волинь, Бойківщина, Поділля, Полісся, Середня Наддніпрянщина, а також історико-етнографічних та історичних районів Прикарпаття та Галичини. Закономірно, що на початку 1990-х респонденти 1900 – 1915 років народження склали більше 50% всіх опитаних, тоді як вже у 2008 основна кількість продуктивних респондентів – це жінки і чоловіки 1920 – 1930-х р. г.

Слід зазначити, що саме перші дві з перерахованих груп експедицій дали найповніше, глибоке,

ЖНИВАРСЬКІ ТРАДИЦІЇ УКРАЇНЦІВ: ДОСВІД СУЧАСНИХ ПОЛЬОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

цілісне уявлення про жнивні традиції досліджених регіонів. Відносно спокійний, розмірений устрій повсякденного життя, характерний для жителів Волині, Бойківщини, Поділля, Львівської Яворівщини, Черкащини значною мірою створив психологічний настрій, що сприяє пошануванню і збереженню давніх звичаїв предків. Поява в такому селі особи, що цікавиться старовиною, викликає позитивні емоції в місцевих жителів. Люди з повагою ставляться до такої роботи, прагнуть допомогти всім, чим необхідно. І навпаки, стрес від самого факту Чорнобильської катастрофи і її наслідків дуже негативно позначився на збереженні традиційної культури поліщуків-переселенців. Крім непоправних втрат народної житлової і сакральної архітектури, предметів повсякденного побуту і т.д., багато переселенців, особливо немолодого віку, значною мірою втратили сенс життя. Проживання поза звичним середовищем, в особливостях чужого ландшафту, у багатьох випадках поза звичним соціумом, обумовлює багато в кого, на щастя – не у всіх, негативну оцінку місця “старовини” в ієрархії власних життєвих цінностей. Увага, розуміння і пошана, яку учасники експедицій виявляли до такої категорії респондентів, давала вражаючі результати. Люди, що було зневірилися, відчували свою потрібність комусь, важливість тих, буденних для них, знань. Тому тим більш цінною і важливою є кожна часточка традиційної культури, зібрана в експедиціях третьої групи.

Результати досліджень. У кожному дослідженому регіоні зібрано детальну інформацію про властиві тій місцевості зернові культури, питому вагу та обсяги вирощування кожної у традиційному селянському господарстві; про джерела набуття та особливості використання традиційних жнивварських знарядь; про технологічні прийоми зрізання, згрупування, просушування зернових на полі, їх зберігання та обмолот; про нормативно-правові звичаєві аспекти найму, розрахунків у жнива, традиції громадської взаємодопомоги; про народні знання, прикмети, вірування, звичаї на початку, впродовж та при завершенні жнив. Зібраний матеріал містить небагато принагідних записів зразків жнивварського фольклору, зокрема текстів обжинкових пісень, оскільки записами фольклору у всіх експедиціях займалися фахівці-фольклористи. З позиції збирача-етнолога більше уваги приділено вербальним ритуальним формулам, детальній послідовності та народній мотивації кожного структурного елементу зажинкових та обжинкових звичаїв. Практично у кожному інтерв'ю зроблено спробу встановити зв'язок та взаємозумовленість жнивварських артефактів

(першої та останньої жмені колосся, першого та останнього снопа, соломи, зерна з “бороди”, вінка тощо) з іншими хліборобськими звичаями впродовж року та родинними звичаями й обрядами.

У результаті порівнянь записів жнивварських традицій у досліджених етнографічних районах України (Волинь, Поділля, Полісся, Бойківщина та ін.) вимальовується зріз сучасного стану, стану збереженості тих чи інших звичаїв, з деякою локальною “спеціалізацією”. Виходячи з наявного матеріалу, констатуємо, що на Волині жнивварські звичаї та обряди ототожнюються здебільшого з обжинками, плетіннями вінка з колосся, “Спасовою бородою”. На Поділлі – основний акцент припадає на зажинкове колядування на першому снопі, а обжинкам приділяється менше уваги. Найбільш повно і збалансовано, хоча і з переважанням обжинкової тематики, репрезентує жнивварські традиції Полісся. Для літніх мешканців Бойківщини на сучасному етапі найяскравішим хліборобським акцентом у календарній звичаєвості є Коляда зі снопом-“королем” на покуті. Як зажинкові, так і обжинкові артефакти у цьому регіоні збережені слабше, порівняно з тим же Поліссям.

Початок жнив у всіх досліджуваних районах приурочували переважно до свят Івана Купала (7 липня) та Св. Петра й Павла (12 липня) – в народі “на Петра”: “На Івана нажала, на Петра напекла”, “Петро має бути в шапці” [“шапка” – верхній сніп, яким покривається півкопа – Г.В.] (Черкащина), “Петро сів за столом з новим пирогом” (Полісся).

На Поділлі зафіксовано активно побутуючий і в наші дні архаїчний звичай колядування на першому зжатому снопі, вперше описаний в українській етнографії на початку ХХ в. Агатангелом Кримським на території сучасної Черкаської області, і який не мав до недавнього часу належної розробки [2]. Окремі фрагменти спогадів про дотримання колись цього звичаю вдалося записати і на Яворівщині.

На Волині записано інформацію про побутування декількох варіантів “бороди”, яку в’яжуть на полі з останніх незжатих колосків. У цьому регіоні найпоширенішими назвами згаданого артефакту є “борода”, “Спасова борода”. В’яжуть її з однієї, двох або трьох “жмень” колосків на корені. В тих випадках, коли “борода” складається з двох окремих “жмень”, їх зв’язують угорі, безпосередньо під колосками червоною ниткою або стрічкою, а через залишений проміжок всі присутні тричі пролізають. Якщо “борода” складається з одної, або трьох “жмень”, то після здійснення всіх необхідних біля неї дій (виполювання

ЖНИВАРСЬКІ ТРАДИЦІЇ УКРАЇНЦІВ: ДОСВІД СУЧАСНИХ ПОЛЬОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

бур'янів, розпушування серпом землі між стеб-
лінками колосків, виминання руками декількох
зерен з колосків “бороди”, залишення окрайця
хліба на маленькому плоскому камені або шма-
точку лляного полотна під “бородою”, поливання
всього цього наприкінці свяченою водою) госпо-
диня або господар повинен покотитися по землі
від “бороди”.

Звичай в'язати “бороду” в кінці жнив є найстій-
кішим і поширеним для всіх досліджених авто-
ром регіонів. Локальні особливості виявляються
у численних варіантах назви (окрім вже згада-
них, ще “дід”, “дєд”, “дідова борода” (Полісся),
“Іллі на бороду”, “перепеличці на гніздо”, “квітка”
(Поділля)), оформлення (на Поліссі для додання
стійкості, як пояснюють самі інформатори, між
колосками “бороди” в землю встромляють па-
лицю).

Цікаві експедиційні знахідки були також у сфері
традиційних жнивних знарядь (знайдені ковальські
серпи кінця XIX століття, зафіксовано існуючий і
до цього дня архаїчний спосіб “пов'язувати” ме-
талеве полотно коси до “кісся” за допомогою
розпраної лози і т.д.).

Польові етнографічні матеріали автора, напра-
цьовані в експедиціях, поповнили архівні фонди
ІН [1], а також стали достатньо репрезентатив-
ною підставою для ряду публікацій в спеціальних
виданнях [2 – 4]. Специфіка етнографічних ек-
спедицій 2 – 3 груп, а саме тематичний поділ збо-
ру польових матеріалів між членами колективів
експедицій, обумовили те, що деякі аспекти жнив-
них традицій були об'єктом уваги, крім автора
даної публікації, також інших колег. Зокрема, жнив-
ний пісенний фольклор досліджували фольклори-
сти Василь Сокіл, Галина Сокіл [8], Володимир
Галайчук [5]; календарні звичаї і обряди, у тому
числі і жнивні, – Корнелій Кутельмах [7], які ви-
клали результати своїх досліджень у ряді публі-
кацій.

Висновки. Таким чином, є підстави стверд-
жувати про достатньо репрезентативний харак-
тер польових етнографічних матеріалів з тема-
тики жнивних традицій, напрацьованих в Інсти-
туті народознавства НАН України з 1993 по 2008 рр.
На основі цих матеріалів є можливим розглянути
традиційні українські жнива в контексті нерозрив-
ної єдності цілого обрядового і господарського
календарного циклу, а також в етносоціальному
аспекті (громадська взаємодопомога, морально-
етичні вимоги до ключових дійових осіб в тому
або іншому обряді, і т.д.). Зібрані матеріали да-
ють змогу скласти достатньо цілісне уявлення про
те, яке важливе місце в житті українського селя-
нина посідали і займають до цього дня традиційні

знання, трудові навички, звичаї, обряди, приурочені
до жнив, наскільки живучими є саме найархаїчніші
їхні елементи. На підставі цих матеріалів здійсне-
но порівняльний аналіз сучасного стану збереже-
ності жнивварських традицій у п'ятьох етнографі-
чних районах України (Волинь, Поділля, Полісся,
Бойківщина, Середня Наддніпрянщина), та а та-
кож історико-етнографічних та історичних райо-
нах Прикарпаття та Галичини (Львівська Яворі-
вщина, Буковина), зі зазначенням найпоказовіших
локальних особливостей їх побутування на сучас-
ному етапі.

Примітки

1. *Бібліографію жнивних традицій в Ук-
раїні див., зокрема, в посиланнях і списках
літератури літературних джерел 2 – 4, пе-
рерахованих нижче.*

1. *Архів Інституту народознавства НАНУ.
– Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 387, 431, 452, 457.
(Матеріали польових досліджень, зібрані
Г. Виноградською в 1993 – 2008 рр.)*

2. *Виноградська Г. Семантико-функціо-
нальні особливості основних елементів україн-
ських зажжиків // Етнічна історія народів
Європи. Традиційна етнічна культура слов'ян.
– Зб. наук. праць. – Київ, 1999. – С. 6 – 10.*

3. *Виноградська Г. Функціонально-сман-
тична роль допоміжних знарядь у жнивварсь-
ких традиціях українців // Народознавчі зоши-
ти. – 2000. – Зош. 3. – С. 523 – 527.*

4. *Виноградська Г. Обжжиків вінок у кон-
тексті традиційної жнивварської обрядовості
українців: генеза символу // Народознавчі зо-
шити. – 2001. – Зош. 3. – С. 499 – 502.*

5. *Галайчук В. Календарно-обрядовий
фольклор Овруччини: огляд мотивів та образів
// Полісся України: матеріали історико-етног-
рафічного дослідження. – Львів 1999. – Вип.
2. Овруччина. 1995. – С. 245 – 276.*

6. *Кравченко В. Етнографічний нарис (про
Волинь) // Древляни. Зб. статей і матеріалів.
– Львів, 1996. – С. 257 – 278.*

7. *Кутельмах К. М. “Спасова борода”: ма-
гія чи реальність? (Причинки до аграрних
мотивів у календарних обрядах поліщуків) //
Народознавчі зошити. – Львів, 1996. – 2. –
С. 118 – 125.*

8. *Сокіл Г. Українські обжжиків календарно-
обрядові пісні: структура, функції, семанти-
ка. – Львів, 2004. – 265 с.*

9. *Українка Леся. Колодяженські пісні з ру-
кописного зошита. – Твори в 12 томах. – Т. 9.
– К, 1977. – С. 46 – 48, 80 – 88.*